

- текст. Язык – способность. – М: Институт русского языка РАН, 1995. – С. 277-285.
12. Хараева Л.А. Речевое поведение в педагогическом общении в зависимости от индивидуально-психологических особенностей студента-практиканта / Л.А.Хараева // Речевое поведение и речевая деятельность студентов на иностранном языке: сб. научн. трудов Московского пединститута иностр. языков им. М. Горького. – М., 1984. – Вып. 242. – С. 100-105.
13. Jang H.-U. Se montrer poli dans une langue etrangere...Ouf! I Dialogues et cultures. Actes du IX Congres mondial des professeurs de francais. – FIPF, 1997.-P. 198-200.
14. Kerbrat-Orecchioni // Les interactions verbales. T.1. – P.: Arman Colin. – 319 p.

The article reveals psychological, pedagogical, psycholinguistic, socio-cultural factors of foreign communication, that influence foreign communicative culture of the student's personality.

Keywords: foreign-language communication, communication, foreign language, communicative culture, linguistic identity.

Отримано: 14.12.2011 р.

УДК 376.1-058.862

О.В.Коган, І.Л.Рудзевич

Основні питання соціального супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

У статті висвітлюються питання соціального сирітства і опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Розкривається проблема виникнення психічної депривації у закладах закритого типу, та шляхи її попередження. Доводиться пріоритетність інституту прийомної сім'ї щодо виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: соціальне сирітство, діти-сироти, психічна депривація, батьківське піклування.

В статье рассматриваются вопросы социального сиротства и опеки детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Раскрывается проблема возникновения психической депривации в учреждениях закрытого типа. Аргументируется приоритетность института приемной семьи, в аспекте воспитания детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения.

Ключевые слова: социальное сиротство, дети-сироты, психическая депривация, родительское попечение.

Народження дитини знаменує собою перехід на новий етап її розвитку – фізичну сепарацію від матері.

Але фізичне відокремлення не означає, що дитина може існувати самостійно. Вона вимагає як фізичного догляду, так і необхідних суто людських стимулів – сенсорних, емоційних, когнітивних, соціальних, які впливають на подальший особистісний розвиток дитини.

Сумісне життя дитини з матір'ю призводить до виникнення нового типу діяльності – безпосередньо емоційного спілкування дитини і матері.

Як зазначають О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, спілкування в цей період повинно носити емоційно-позитивний характер. Тим самим у дитини створюється емоційно-позитивний тонус, що буде слугувати ознакою фізичного та психічного здоров'я.

Перша потреба, яка формується у дитини, – це потреба в іншій людині. Емоційне спілкування – перша провідна діяльність дитини – в подальшому впливає на весь хід її психічного розвитку. Як зазначив Е.Еріксон, події першого року життя формують у дитини “основу довіри” або недовіри у ставленні до зовнішнього світу.

Вважається, що вплив спілкування на психічний розвиток здійснюється через опосередкування образу самого себе, через зміни в особистості дитини, в основі яких лежить його ставлення до себе та до оточуючих людей. Об'єктивно судити про наявність у дитини потреби у спілкуванні можна на основі таких критеріїв:

- 1) інтерес та увага до дорослого, спрямованість дитини на пізнання дорослого;
- 2) емоційні прояви щодо дорослого;
- 3) ініціативні дії дитини, що спрямовані на те, щоб проявити себе, показати дорослому свої вміння та навички;
- 4) реакції дитини на ставлення до нього дорослого, в яких спостерігається самооцінка дитини та сприйняття нею оцінки дорослого.

Потреба в спілкуванні не є незмінною, вона розвивається, збагачується за змістом. На протязі перших років життя зміст

потреби дитини у спілкуванні розширюється від потреби у доброзичливій увазі дорослого до потреби у сумісній діяльності з ним, потім у повазі і взаєморозумінні.

Форма спілкування характеризується такими критеріями:

- 1) часом виникнення в онтогенезі;
- 2) місцем, що займає дана форма в спілкуванні у системі більш широкої життєдіяльності дитини;
- 3) основним змістом потреби, що задовольняється у ході даної форми спілкування;
- 4) провідними мотивами, збуджуючими дитину на визначеному етапі розвитку до спілкування з дорослими;
- 5) основними засобами спілкування;

Згідно з цими критеріями на першому році життя виділяють дві послідовно виникаючі форми спілкування: ситуативно-особистісне і ситуативно-дійове.

Ситуативно-особистісна форма спілкування є основним засобом емоційного контакту дитини і дорослого і має такі ознаки:

- погляд в очі дорослого;
- посмішка у відповідь на дії дорослого;
- ініціативні посмішки, рухові реакції та вокалізації;
- бажання продовжити емоційний контакт з дорослими.

У перші півроку життя спілкування з дорослим у ситуативно-особистісній формі виступає як провідна діяльність. Тут вперше формуються та знаходять оптимальні умови для розвитку інші види діяльності: пізнавальна діяльність, предметні дії, емоційні та когнітивні процеси.

У другому півріччі життя на місце провідної діяльності виходить предметно-маніпулятивна діяльність. Спілкування починає обслуговувати її, і виступає у ситуативно-дійовій формі. Ситуативно-особистісне спілкування продовжує існувати і розвиватися, але підпорядковується ситуативно-дійовому, реалізуючись епізодично у контактах з близькими.

Для ситуативно-дійової форми спілкування характерні такі ознаки:

- вік приблизно 6 місяців;
- виникає у ході сумісної із дорослим провідної предметної діяльності та її обслуговує;
- задовольняє потребу у сумісній діяльності з дорослим;
- як засоби спілкування, крім експресивно-мімічних, використовуються предметно-дійові операції.

У процесі предметно-маніпулятивної діяльності та ситуативно-дійового спілкування дитина засвоює специфічні маніпуляції з

предметами, а потім і культурно-фіксовані дії, оволодіває найпростішими вміннями та навичками.

Дві вищеописані форми спілкування мають великий вплив на весь подальший розвиток дитини. Забезпечити виникнення цих форм спілкування та їх послідовне і вчасне перетворення повинні дорослі, які безпосередньо виховують дитину. В умовах сімейного виховання ця функція лежить на матері. Саме вона є тією дорослою людиною, з якою дитина починає особистісне спілкування, формує свій емоційний світ, повний радісних вражень і визнання. Саме мати у подальшому стає для дитини партнером у сумісних діях, між ними виникає ситуативно-дійова форма спілкування, в ході якого дитина і засвоює специфічні дії з предметами і розвиває свої вміння та навички.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, від народження перебувають у ситуації, коли їх провідна діяльність першого року життя – емоційний контакт не забезпечується необхідними формами спілкування. Це відбувається в силу різних причин. В першу чергу це відсутність матері, яка у сім'ї є тим дорослим, що забезпечує емоційний розвиток дитини, є її партнером як у сумісній діяльності, так і в емоційному контакті.

У закритих закладах реалізувати повноцінний розвиток провідної діяльності першого року життя та формування двох форм спілкування, що її обслуговують, дуже важко. Це пов'язано і з нестачею кваліфікованих кадрів; відсутністю того єдиного дорослого, який забезпечує повноцінний емоційний контакт з дитиною, провокує, формує і закріплює у дитини емоційні прояви (соціальну посмішку, “комплекс пожвавлення”, вокалізації, домовленнєві реакції); деприваційною ситуацією, яка виникає внаслідок недостатньої кількості емоційних і сенсорних стимулів, найбільш необхідних дитині на цьому віковому етапі.

Як відомо, закриті заклади є потенційно небезпечними з приводу виникнення в них деприваційних ситуацій, коли дитині не надається у достатній кількості емоційних, сенсорних, когнітивних та соціальних стимулів. Це є причиною виникнення у дітей психічної депривації, яка суттєво впливає на подальший психічний розвиток дитини та її соціалізацію.

Відхилення у розвитку провідної діяльності та спілкування не можуть не вплинути на формування особистості дитини, її емоційної сфери, пізнавальної активності, на взаємини із оточуючими дорослими та однолітками. Своєчасне встановлення правильних емоційних зв'язків між дитиною та дорослим обумовлює успішний фізичний та психічний розвиток дитини, в тому числі розвиток її пізнавальної діяльності.

Стосунки довіри та поваги не просто задовольняють певні потреби, але й викликають активну діяльність дитини, завдяки якій формується потреба у самоактуалізації, виховується потяг до розвитку своїх здібностей.

Умови життя та виховання у Будинках малюка не дозволяють встановити міцні та глибокі взамини дитини із дорослим, а це гальмує як пізнавальний, так і загальний розвиток дітей.

У цілому порівняння особливостей спілкування із дорослими дітьми із Будинку малюка і дітей, що виховуються сім'ї, дозволяють зробити деякі висновки:

- 1) діти з сімей набагато скоріше вступають у контакт з дорослими, інтенсивніше спілкуються з ними;
- 2) діти з сімей більш гнучко реагують на особливості поведінки дорослих;
- 3) ініціативність дітей з сім'ї залежить від рівня активності дорослих – ініціативність дитини обернено пропорційна активності дорослого, в Будинках малюка – прямо пропорційна;
- 4) розвиток спілкування у дітей, що виховуються не у сім'ї, відбувається повільніше.

Дані спостережень свідчать, що у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування від народження, розвиток ситуативно-особистісного спілкування затримується (у зв'язку з вищеперерахованими причинами). Ця затримка негативно впливає і на розвиток ситуативно-дійового спілкування. Недостатнє задоволення в увазі і доброзичливому ставленні дорослого, дефіцит емоційного спілкування призводить до того, що у другому півріччі життя дитина все ще намагається отримати пестощі від дорослого у примітивній формі фізичного контакту, а не сумісної діяльності. Маніпулювання з предметами відбувається поза спілкуванням, що негативно впливає на розвиток предметної діяльності, оволодіння культурно-фіксованими діями, а в подальшому і на розвиток когнітивної сфери.

Спілкування з дорослими у цей період виступає як основний фактор розвитку пізнавальної діяльності. Без цього спілкування дитина не може засвоїти культурно-фіксовані дії з предметами.

Спілкування та характер предметної діяльності у дітей впливають на терміни та темпи виникнення мовлення. Відомо, що діти в закритих закладах відстають у розвитку мовлення. Їхнє мовлення бідніше за змістом, примітивніше за характером граматичних конструкцій. Воно є переважно ситуативним. Причиною цього є також недостатність емоційних контактів з дорослими, їх одноманітність.

В умовах сімейного виховання на початку третього року життя у дитини з'являється висловлювання типу: "Я – сам".

У віковій психології це найчастіше трактується як формування дитячої самостійності та розвиток самосвідомості.

Розвиток самостійності у дітей, що виховуються у закритих закладах, дещо відрізняється. Вони здаються більш самостійними, не звертаються до дорослих по допомогу так часто, як діти у сім'ї, які, приймаючи допомогу дорослого, використовують її для рішення своїх поставлених задач. Дитина із закритого закладу сприймає допомогу дорослого як ще один привід для емоційного спілкування, а не для сумісної діяльності. Таким чином, діти не отримують у достатній мірі досвіду дорослих у вирішенні певних проблем і їхня самостійність не носить конструктивного характеру, на відміну від дітей із сім'ї, які за допомогою дорослих (переважно батьків) переймають досвід як дії з предметами, так і поведінки, вирішення цілеспрямованих завдань.

Потреба у спілкуванні із ровесниками у дітей із закладів є менш напруженою, ніж у дітей, що виховуються у сім'ї, для яких з віком спілкування із дорослими вже не є таким значущим, як спілкування з однолітками. Але діти-сироти у спілкуванні із ровесниками проявляють одноманітність ігрових контактів та їх спрощений емоційний фон. Сумісні ігри дітей мають зазвичай процесуальний характер. Рольова взаємодія у грі практично відсутня.

Поведінка дітей у закладах є ситуативною, залежною від предметного оточення. Її характеризує нездатність зосереджуватись на якому-небудь занятті, планувати свої дії, рухова загальмованість, імпульсивність. Деформованість довільної регуляції призводить до нездатності володіти своєю поведінкою, стримувати імпульсивні рухи та керувати власними діями.

Низький рівень довільної регуляції у дітей із закритих закладів пояснюється недостатнім розвитком їх самосвідомості, нездатністю планувати свої дії. Відсутність "внутрішнього плану дії" призводить у подальшому до виникнення "морально споживацької позиції", коли дитина, а потім і доросла людина, зникає до того, що за неї все продумує і вирішує хтось інший, як це і відбувається у регламентованих закритих закладах.

Тому, розвиток дитини від перших років життя у закритому закладі має низку специфічних особливостей, причинами яких є передусім недостатність емоційних контактів з дорослими, їх поверховість; недостатня увага до організації гри у дітей цього віку; відсутність досвіду у дітей, що пояснюється звуженістю середовища і недостатньою кількістю і змінністю стимулів.

Дослідження дітей молодшого шкільного віку доводить, що у закритих закладах ці діти мають зазвичай рівень психічного розвитку дещо нижчий, ніж у дітей, що виховуються у сім'ї.

Тут можна говорити про наявність так званої “психічної ретардації”, тобто затримки психічного розвитку, викликані наслідками психічної депривації.

Безумовно, не всі діти, які перебувають у закритих закладах, мають названу вище затримку психічного розвитку, адже соціальна ситуація розвитку в дітей різна, реакції на деприваційні чинники також є різноманітними (тут необхідно зважити на вік дитини, стать, початок і тривалість впливу деприваційної ситуації), важливими є певні вроджені особливості нервової системи.

Але “рівень ризику” виникнення психічної ретардації у закритих закладах є набагато вищим, ніж у гармонійній, повноцінній сім'ї. Пояснень цьому є декілька.

По-перше, виховання дитини у нормальній сім'ї є запорукою того, що дитина не потрапляє під вплив деприваційної ситуації.

По-друге, необхідною умовою формування мислення є різноманітність конкретно чуттєвого досвіду дітей. У закритих закладах спостерігається обмеженість цього досвіду, що негативно впливає на формування наочно-образного мислення, особливостей сприйняття.

По-третє, у вихованців закритих закладів недостатньо сформований внутрішній план дій, практика вирішення завдань, проблемних ситуацій. Це призводить до класифікаційного типу мислення, що запобігає становленню творчого мислення.

Тут спостерігається і таке явище, як недостатній розвиток довільної поведінки у вихованців закритих закладів.

Вважається, ще недостатній розвиток самостійності, довільності поведінки викликані гіперопікою у вихованні, але діти-сироти, як правило, живуть в умовах гіпоопіки, дефіциту спілкування з дорослими. У таких умовах слід очікувати більш високого розвитку організованості, самостійності у дітей, вміння планувати свою поведінку.

Але групове спілкування дітей із дорослими, регламентованість режиму, постійні вказівки дорослих – все це позбавляє дитину необхідності самостійно планувати, здійснювати і контролювати свою поведінку і формує у дитини “морально-споживацьку” позицію.

На розвиток довільної поведінки впливає і сформованість рольової гри, яка у вихованців закритих закладів є на досить низькому рівні.

Ібезперечно, найголовнішою із причин особливостей психічного розвитку у дітей у закритих закладах є динаміка їх розвитку у дошкільному віці, яка визначена вродженими патологіями (тут і погана спадковість, і не дотримання матер'ю режиму під час вагітності – погані звички, намагання перервати вагітність тощо), і дисгармонійністю розвитку дітей молодшого віку в умовах, коли сім'я відсутня.

Підлітковий вік вважається найважливішим і складним періодом людського життя.

Як зазначає Канська А.Й., "... труднощі даного періоду досить помітно відбиваються на основному розвитку підлітка – формуванні свідомості, самооцінки, уявлення про себе як суб'єкта діяльності і спілкування.

Самосвідомість, яка формується у підлітковому віці, відбиває у сукупності три сторони: самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе як суб'єкта і саморегуляції".

Результати цього впливають на відповідну самооцінку, яка в подальшому викликає почуття впевненості, рівноваженості, емоційної комфортності.

Соціальна ситуація розвитку підлітка має принципові відмінності від ситуації розвитку дитини. І це пов'язано із зовнішніми обставинами, але в першу чергу із внутрішніми чинниками. Змінюються ціннісні орієнтації, внутрішня позиція у ставленні до оточуючого, мотивація підлітка.

Визнання у колі однолітків, повага з боку дорослих, пошуки свого "Я" (цінностей, ідеалів, поглядів), самоствердження, професійне самовизначення – це характерні ознаки підліткового віку. У цей період, який не дарма вважається найбільш "сензитивним", "важким" – підлітку необхідно отримувати позитивний сімейний досвід, повагу з боку батьків і відчуття впевненості у своїй сім'ї.

У вихованців закритих закладів розвиток підліткових характеристик відрізняється від розвитку підлітків, що виховуються у сім'ї. Як зазначають дослідники І.Лангмейер та З.Матейчик, відсутність почуття впевненості, яка є стійкою характеристикою підлітків-сиріт, є наслідком емоційної депривації.

Розвиток інтересів, підвищення їх особистісної значущості, що є суттєвою характеристикою підліткового віку, безпосередньо пов'язані із потребою у професійному та життєвому самовизначенні.

Підліток, що виховується у сім'ї, має багатоперспективні плани щодо свого майбутнього. З тином часу, і підліток визначається і зупиняє свій вибір на реалістичних планах, які відповідають його можливостям, здібностям.

Але така багатовекторність планів та бажань призводить до того, що підліток намагається самовдосконалюватись, шукати свої шляхи реалізації цих планів. Шукання і “хитання” підлітків у аспекті професійного самовизначення відіграє велику позитивну роль у подальшому особистісному розвитку людини – вмінні зробити самостійно “свій” вибір тощо.

Підлітки-вихованці закритих закладів здебільшого не мають таких можливостей. За них все продумують дорослі і професійне самовизначення обумовлено системою суспільного виховання (зв'язок дитячих будинків та інтернатів з декількома середніми спеціальними навчальними закладами; матеріальний фактор; недостатня підготовка вихованців закритих закладів до вищої освіти і таке інше).

Тому можна визнати, що професійне самовизначення, яке є найважливішою складовою особистісного самовизначення, для підлітків-сиріт стає професійним визначенням і негативно впливає на подальший розвиток становлення особистості, призводить до споживацької позиції, несамостійності.

Інша сфера психічного розвитку особистості – становлення психосексуальної ідентичності. Відомо, що у підлітковому віці вона займає особливе місце. Гендерне самовизначення, формування системи мотивів, ціннісних орієнтацій, пов'язаних із статевим дозріванням, виходять у цьому віці на одне із перших місць у формуванні особистості.

Тоді як у дітей, що виховуються у сім'ї, є конкретна модель і реалістичні уявлення щодо сімейного життя, у дітей, що виховуються у закритих закладах, уявлення про сім'ю, про відносини між чоловіком і жінкою недостатні; весь попередній досвід цих дітей не призводить до формування правильної моделі гендерних взаємовідносин, він не наповнений конкретними деталями.

Тому у своєму подальшому житті діти, які не виховувались у сім'ї, набагато частіше зустрічаються із проблемами, які пов'язані, як із гендерними взаємовідносинами, так і з створенням повноцінного функціонування власної сім'ї, із відповідальністю за партнера по шлюбу і дітей.

Отже, суспільно-психологічний розвиток дітей-сиріт, та дітей, позбавлених батьківського піклування у закритих закладах, має певні негативні аспекти, які визначенні такими чинниками:

- низький рівень наочно-образного мислення, класифікаційні форми мислення у дітей-сиріт; дисгармонійний розвиток різноманітних психічних функцій. Причиною цього є

- наслідки психічної депривації, проблеми управління власною поведінкою;
- об’єктивні та суб’єктивні чинники, що впливали на попередній розвиток дітей у закритому закладі;
- недостатній розвиток довільної поведінки дітей-сиріт, “псевдосамостійність”, пов’язані із регламентованістю закладу, постійними вказівками дорослих, неможливістю приймати самостійні рішення; недорозвитком ігрової діяльності;
- особливостями професійного самовизначення, обумовленого обмеженістю системи суспільного виховання;
- недосконалістю розвитку психосексуальної ідентичності, яка викликана недостатньо реальними уявленнями щодо гендерних стосунків.

У цілому причини, визначаючи несприятливість особистісного розвитку дітей у закритих дитячих закладах, можна охарактеризувати так:

- великий ризик деприваційних ситуацій, і як наслідок психічної депривації у дітей;
- відсутність належного емоційного контакту із дорослими;
- недостатня робота по формуванню гри;
- збідніле середовище, яке не розширює кругозір дитини;
- відсутність власного простору, приватних речей;
- недостатня підготовка психолого-педагогічного персоналу.

Як було визначено вище, у дитячих закритих закладах існує небезпека створення негативних умов для нормативного особистісного розвитку дітей-сиріт. І одним із факторів ризику є виникнення деприваційних ситуацій, які суттєво впливають на емоційний, когнітивний та соціальний розвиток дитини.

Компенсація деприваційних розладів, на думку Й. Лангмейєра та З. Матейчика, повинна базуватись на таких кроках:

- 1) реактивація;
- 2) переучування;
- 3) редукація;
- 4) ресоціалізація.

Зупинимось на них більш детально.

Реактивація – створення навколишнього середовища, яке заповнено необхідними для нормального психічного розвитку дитини стимулами. В умовах нормального сімейного виховання дитина ці стимули отримує природно. До дитини звертаються, торкаються, надають велику кількість емоційних стимулів у вигляді пестощів, інтимно-тактильних впливів. В умовах закритого

закладу необхідно створювати умови, коли дитина не буде відчувати дефіциту емоційного спілкування. Визначено, що на першому році життя провідною діяльністю є емоційне спілкування з дорослими, до якого поступово приєднується маніпулятивна діяльність, залежна від цього спілкування. Тому надання дитині-сироті необхідної кількості емоційних стимулів буде впливати не тільки на розвиток її емоційної сфери, а і на когнітивний розвиток.

Переучування – це процес ліквідації деяких наслідків депривації шляхом “переучування”.

Дитина повинна отримувати підібрані і додаткові стимули, які закріплюють бажану поведінку, створюють нові, природні навички, замість попередніх, які являють собою “ознаки деприваційного ураження”. У цей процес можна включити і деякі спеціальні методи навчання виправлення і розвиток оновлення, вправи у рухових вміннях, тренування у суспільному пристосуванні у дитячій групі, в більш широкому суспільстві і так далі.

Реедукція – це перш за все пристосування дитини до всього соціального і того, що відбувається навкруги. Необхідно формувати якості характеру дитини. Використання методів психотерапії, пошук “організаційних факторів”, які будуть формувати правильні взаємостосунки із зовнішнім світом є найважливішими факторами на даному етапі.

Ресоціалізація – включення дитини у суспільство і надання їй можливості оволодіти тут певними ролями.

Г.М.Бевз розробила етапи ресоціалізації дітей-сиріт та дітей, що опинилися без батьківського піклування.

1 етап – розв’язання соціальних та юридичних питань – послаблення дії патологічних чинників соціального оточення.

2 етап – проведення психодіагностики порушень у дітей, розробка та реалізація програми психотерапії, психолого-педагогічної корекції наслідків депривації, обґрунтування адекватної навчально-виховної роботи.

3 етап – відтворення та компенсація соціальних зв’язків дитини та здійснення соціально-психологічного моніторингу ефективності ресоціалізації.

На наш погляд, окрім перерахованих шляхів попередження та подолання наслідків депривації, важливим є і формування соціальної компетентності, тобто оволодіння навичками, достатніми для реалізації завдань, які необхідно вирішувати дитині на всіх вікових етапах.

Якщо звернутися до періодизації вікового розвитку, запропонованої Д.Б.Єльконіним, то до кожного періоду дитинства можна віднести певні “вікові задачі”.

Наприклад, вікові задачі для дітей 4-7 років (тобто необхідний рівень соціальної компетентності).

1. Вміння рахуватись з іншими – формувати свої судження і планувати дії з урахуванням інтересів інших:

- задати запитання, домовитись з однолітками про зустріч, звернутися по допомогу, як до дорослого, так і до однолітка;
- планувати свої дії.

2. Незалежність (по відношенню до батьків, вихователів):

- вміння зайняти себе, розвиток самостійності;
- мати власну думку.

3. Навчання:

- працювати на уроках сумісно з іншими дітьми, проявляти активність;
- отримувати знання, вміння та навички навчальної діяльності.

4. Почуття товариськості:

- знаходити собі друзів, рахуватись з думкою інших, співпереживати друзям;

5. Обов'язки:

- прибирати свої речі;
- допомагати у господарських справах;
- мати певні доручення;

6. Користування елементарними інфраструктурами — громадський транспорт, грошові знаки, засоби комунікації.

7. Безпека та здоров'я – вміння робити вибір, що забезпечує власну безпеку.

Такі “вікові задачі” розроблені для кожного вікового етапу (Achenbach, Waters, Masten тощо).

Якщо дитина не має достатньо знань, вмінь та навичок для виконання цих “вікових задач”, вона є соціально некомпетентною, що заважає її соціальній адаптації.

В силу причин, що розглядалися вище, у дитячих закладах закритого типу можуть виникнути ризики формування цієї соціальної некомпетентності у вихованців.

Тому запобігання виникненню психічної депривації та формування навичок соціальної компетентності є основними завданнями виховного процесу у закладах, де виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.

Сімейним кодексом України, Законами України “Про охорону дитинства” “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, визначено саме сімейне виховання, оформлення опіки

(піклування), влаштування у прийомну сім'ю, до дитячого будинку сімейного типу.

В Україні кількість прийомних сімей і ДБСТ за два останні роки збільшилась у двадцять разів.

Безумовно, розвиток таких альтернативних форм піклування, як прийомні сім'ю та ДБСТ – складний, поступовий процес, який потребує відповідного науково-методичного забезпечення. Тут і відповідна підготовка майбутніх фахівців – соціальних педагогів, реабілітологів, психологів, яка має за мету сприяти формуванню відповідної фаховості щодо питань створення прийомних сімей та ДБСТ та, що найголовніше, функціонування їх, яке б відповідало головному завданню піклування – формуванню соціальної, самостійної особистості дитини, яка в силу різних причин позбавлена батьківського піклування.

Як зазначає П'єша, ДБСТ та прийомні сім'ю мають об'єктивні переваги перед іншими соціальними інститутами, перш за все закритого типу. Це пояснюється рядом причин:

- природність процесу виховання;
- присутність емоційного компонента у процесі спілкування дитини із дорослими;
- невелика (порівняно) кількість дітей, що виховуються у прийомних сім'ях та ДБСТ;
- компетентність виховання.

Ці та інші переваги виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомних сім'ях та ДБСТ зумовлюють соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що пояснюється умовами соціальної підтримки сім'ю, яка бере на виховання дитину-сироту та дитину, позбавлену батьківського спілкування, яке здійснюється у формі соціального супроводження.

Діти, які потрапляють у прийомні сім'ю, мають доволі складний як медичний, так і соціальний анамнез.

Ті життєві випробування, які пережила дитина у закритому закладі, у неблагополучній сім'ю накладають відбиток на її особистісний розвиток. В залежності від попереднього досвіду та місця перебування дитини, її розвиток визначається тими чинниками та ризиками, які домінували у її житті до входження у прийомну сім'ю. З цими причинами особливостей розвитку дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, повинні бути ознайомлені прийомні батьки для подальшого планування своїх виховних дій.

Тому, діти, що потрапляють у прийомні сім'ю, мають певні проблеми, і потенційним прийомним батькам необхідно бути

обізнаними у цих проблемах, усвідомлювали їх. Якщо батьки не готові до важкої, копіткої роботи щодо подолання негативних наслідків попереднього досвіду дітей, краще відмовитися від ідеї створення прийомної сім'ї.

Ще одне питання, яке постає перед потенційними прийомними батьками: в якому віці краще брати дитину.

Кожен віковий етап дитинства є цікавим і неповторним. Але у будь якому віці дитина має свої проблеми, кризи, поведінкові характеристики. Якщо додати до цього ще й той факт, що дитина, позбавлена батьківського піклування, має складний соціальний та і медичний аналіз, то вікові проблеми стають ще гострішими. Тому логічно, що чим молодша дитина, тим краще для неї потратити під вплив сімейного виховання. У такому разі негативного досвіду депривації, насильства, недбалого ставлення, педагогічної та виховної занедбаності у дитини буде набагато менше. Можна сказати, що залежність виникнення негативного соціального анамнезу – прямо пропорційна віку дитини. Чим старша дитина, чим довше вона проживала без піклування батьків, тим вище у неї ризик виникнення різноманітних деструктивних та дезадаптаційних проявів.

Але, коли у прийомній сім'ї з'являється немовля, це також має певні особливості та труднощі, щодо функціонування цієї сім'ї.

Причин тут декілька. По-перше, немовля потребує дуже багато часу, фізичних та моральних зусиль, клопоту, і батьки часто бувають не готові до цього. Виникають проблеми у порозумінні між подружжям, із біологічними дітьми, родичами.

По-друге, у маленької дитини тільки з певним віком проявляються особливості зовнішності, фізичного та психічного здоров'я. Тому якщо прийомні батьки не готові до виховання дитини, незалежно від її стану здоров'я, психічних проблем, розумових здібностей, ознак зовнішності, з часом у прийомній сім'ї можуть виникнути певні проблеми.

З огляду на це соціальному працівнику, який опікується процесом створення прийомної сім'ї, необхідно зважити мотиви створення прийомної сім'ї, її можливості, наявність біологічних дітей, їх вік, взаємостосунки між подружжям, матеріальні, побутові можливості і тощо.

Тільки після ретельного вивчення сімейних умов можна визначити певні поради та рекомендації щодо процесу добору дитини у прийомну сім'ю.

Кандидатами на виховання у прийомну сім'ю можуть бути діти, що залишилися без піклування батьків:

- діти-сироти;
- діти, батьки яких невідомі;
- діти, батьки яких позбавлені батьківських прав, визнані у судовому порядку недієздатними;
- діти, батьки яких за станом здоров'я не можуть особисто здійснювати їх виховання;
- діти, що залишилися без піклування дорослих, що знаходяться у закладах соціального захисту населення тощо.

Підготовка до створення прийомних сімей соціальними працівниками здійснюється за деякими напрямками:

- збір документів, юридичне оформлення, координація співпраці фахівців різних служб;
- визначення мотивації майбутніх батьків, щодо створення прийомної сім'ї;
- визначення сімейної ситуації (сімейний стаж, вік батьків, рівень освіти, фінансові доходи, статус сім'ї, адаптаційні характеристики сім'ї, особистісні характеристики прийомних батьків, резерви сім'ї);
- навчання прийомних батьків.

Процес першої зустрічі майбутніх батьків з прийомною дитиною є надзвичайно важливим: психологічний контакт, який встановлюється або не встановлюється на першій зустрічі, часто буває вирішальним у намірах подружжя взяти на виховання саме цю дитину.

Соціальний працівник, який має бути присутнім на цій зустрічі, повинен звернути" увагу на такі аспекти:

- встановлення психологічного контакту між дитиною та майбутніми батьками;
- методи спілкування постійних батьків і дитини;
- ще раз переконатися або спростувати мотиви потенційних батьків щодо створення прийомної сім'ї;
- проведення першої зустрічі повинно тривати недовго, на знайомій дитині території.

До входження дитини у прийомну сім'ю проходить зазвичай певний термін (1-2 місяці). За цей час батьки глибше знайомляться з дитиною, оформлюють необхідні документи (за участі фахівців), готують помешкання, залучаючи до цього родину.

Коли прийомна дитина входить у сім'ю, розпочинається процес адаптації – звикання людей один до одного в обставинах, що змінилися.

Адаптація у прийомній сім'ї процес двосторонній, адже звикати один до одного необхідно і дитині, що опинилася у незнайомій обстановці, і дорослим, тому умови у сім'ї змінилися.

Особливості адаптації дитини пояснюються по-різному. Це залежить від багатьох факторів:

- віку дитини;
- рис її характеру;
- місця, звідки дитина потрапила у прийомну сім'ю;
- наявності біологічних дітей у сім'ї;
- впливу біологічних родичів на дитину.

Створення комфортних умов, розуміння проблем, що пов'язані із входженням дитини у сім'ю, є головною задачею прийомних батьків.

Незважаючи на те, що всі діти по-різному реагують на нові умови проживання, у процесі становлення прийомної сім'ї є певні закономірності. Адаптація дитини проходить у декілька етапів.

Етап перший – етап, коли дитина задоволена абсолютно всім, що відбувається в її новій сім'ї, дитину все влаштовує (зазвичай мотивація щодо входження у сім'ю у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дуже висока). Батьки також радіють, якою слухняною та доброзичливою є їхня прийомна дитина. Часто діти намагаються виглядати краще, ніж вони є насправді, говорять неправду, змінюють тип поведінки. Це є неприйнятним дитячому віку і логічно закінчується тим, що з часом дитина стає сама собою, відтворює ті моделі поведінки, характерологічні особливості, які були їй властиві у попередньому житті.

Наступає новий, другий етап, становлення прийомної сім'ї. У літературі його часто називають регресивним. Так, певні елементи повертають до минулого; на цьому етапі можна побачити такі ознаки регресії – дитина все частіше згадує своє минуле життя, постає супротив встановлених правил у сім'ї, які є для дитини новими; часто виявляється несумісність дітей; децю зникають ідеалізовані мрії про сім'ю як джерело насолоди та розваг у дітей, і у дорослих з'являються думки, про невідповідність їх уявлень про виховання ідеальної дитини, помічника, члена сім'ї.

Але прийомні батьки повинні усвідомлювати, що таким чином продовжується процес взаємної адаптації, звикання членів сім'ї один до одного, і яким складним він би не був, це все одно процес, що є прогресивним для розвитку та виховання дитини. Про це свідчать і ті факти, що навіть на цьому етапі розвиток дітей, що виховуються у прийомній сім'ї, є набагато кращим, якщо порівнювали його із вихідними критеріями (стан здоров'я дитини, рівень фізичного, емоційного розвитку; рівень навчальних досягнень).

На цьому етапі надзвичайно важливим для прийомних батьків є спостереження за поведінкою дитини, розумінням причин цієї

поведінки, координація своїх дій із фахівцями – психологами, медиками, педагогами, соціальними працівниками.

Третій етап – це етап остаточного звикання, встановлення міцних сімейних стосунків, конструктивний стан вирішення різноманітних сімейних проблем.

Діти пристосовуються до нових умов, минуле відходить на другий план, по-справжньому розуміють роль сім'ї у своєму житті. Відчуття незахищеності і непостійності у своєму новому оточенні зникає.

Дитина усвідомлює постійність свого існування у цій сім'ї, наявність свого особистого простору і особистих речей (зникає звичка брати чуже, яка властива багатьом дітям, що опинилися в умовах відсутності батьківського піклування).

Тому, можна зробити висновок, що для побудови будь яких взаємин потрібен певний час.

Для прийомної сім'ї це приблизно 6 місяців – 1,5 року. Саме цей період можна назвати становленням прийомної сім'ї.

Розгляд проблеми розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в закритих закладах та прийомних сім'ях доводить, що, незважаючи на всі проблеми, прийомна сім'я є пріоритетною формою піклування даної категорії дітей.

Список використаних джерел

1. Бевз Г.М., Пеша І.В. Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога / Г.М.Бевз, І.В.Пеша. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. – 101 с.
2. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Н.П. Дудар та ін. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2000. – Кн.1. – 134 с.
3. Комарова Н.М., Пеша І.В. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: у 2-х кн. / Н.М.Комарова, І.В.Пеша. – К.: Держслужба, 2006. – Кн.1. – 118 с.
4. Питання формування ефективності родинних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування / Н.М. Комарова, Л.М. Мельничук, І.В. Пеша та ін. – К.: ДПКСМ, 2004. – 128 с.

Abstract: This article highlights the issue of child abandonment and care of orphans and children deprived of parental care. They describe the problem of deprivation in mental institutions closed, and ways of its

prevention. We have to prioritize Institute of seven foster her, to care for orphans and children deprived of parental care.

Key words: social orphanage, orphans, mental deprivation, parental care.

Отримано: 11.11.2011 р.

УДК 159.923.2

Т.В.Коломієць

Емпатія в структурі соціально-психологічної адаптації студентів до умов навчання у вищому навчальному закладі

У статті проводиться теоретичний аналіз місця та ролі емпатії в структурі соціально-психологічної адаптації студентів до умов навчання у вищому навчальному закладі, визначаються функції, види емпатійної детермінації, умови оптимізації адаптаційного процесу.

Психологічна адаптація першокурсників до умов навчання у ВНЗ є багатограним, динамічним та інтегрованим процесом. Емпатія є одним із механізмів соціально-психологічної адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ, що виконує інформативну, регулятивну і спонукальну функції. Однією з важливих умов оптимізації адаптаційного процесу в студентів першого курсу є емпатійне виховання, яке носить поетапний процесуальний характер.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, соціальна децентрація, емпатія, міжособистісна взаємодія, інформативна, регулятивна і спонукальна функції, емпатійне виховання.

В статье проводится теоретический анализ места и роли эмпатии в социально-психологической адаптации студентов к условиям обучения в высшем учебном заведении, определяются функции, виды эмпатийной детерминации, условия оптимизации адаптационного процесса.

Психологическая адаптация первокурсников к условиям обучения в ВУЗе – многогранный, динамический и интегрированный процесс. Эмпатия служит одним из механизмов социально-психологической адаптации студентов к условиям обучения в вузе, который выполняет информативную, регулятивную и побуждающую функции. Одним из важнейших условий оптимизации адаптационного процесса у студентов первого курса выступает эмпатическое воспитание, которое носит поэтапный процессуальный характер.